

טעמתי בפי את שפתו

מצרפתית: דורית שילה

כאשר קראתי את "אין מלכות פֿון צלם" (במלכות הצלב) של אורי צבי גרינברג נרעדתי ממש — עד כדי כך גאוניותו פילחה את גופי. רעדה ספרותית שכזאת ידעתי רק פעם אחת בעבר, כשקראתי את הסופר והמשורר ז'אן ז'נה. המשורר היידי, בנו של רב חסידי, שהיה מאוחר יותר לאחד מנושאי הדגל של הלאומנות העברית, יישאר לעד קשור בלבי לגנב שהעלה על נס בכל כתביו את השילוש הקדוש הפרטי שלו: גנבה, שקרים והומוסקסואליות.

לזכרו של משה צימבליסטה

במשך שנים, כשסיפרתי שאני לומד יידיש, התייחסו אליי אנשים כאל עוף מוזר ואמרו שזה רעיון משונה, לעסוק בשפה מתה.

לא ידעתי מה לענות, מפני שהייתי אכול אשמה. אילו אמרתי שאני לומד יפנית, היו אומרים לי שזה נהדר. היו גם שאמרו: "עדיף שתלמד עברית" (עקיזה שמורה לכאלה שלא דיברו עברית בעצמם). אבל עברית כבר ידעתי, והרגשתי שלא אוכל לטעון שאני יהודי שלם בלי לשלוט בשתי השפות.

כך או כך, יום אחד חלפה במוחי המחשבה: באיזו תרבות, בקרב איזה עם, רצונו של אדם ללמוד את שפת סבו נראה דבר מוזר ואפילו מחשיד? הרי אילו הייתי סיציליאני או ארמני, היו מברכים אותי על כך שאני מבקש להמשיך את המסורת, מורשת של שפה בת אלף שנים שאבותיי דיברו בה כמעט מאז ומעולם.

למעשה, הצורך שלי ללמוד יידיש נולד מסיפורו של סבי מצד אמי. סבא נרצח באושוויץ ב-1942 ולכן לא הכרתי אותו, אבל בנעוריי הרגשתי שאני מלא בסיפורים שהוא מעולם לא סיפר לי. הוא היה בעיניי כוכב בשמים המדריך אותי אל יעד לא ידוע. "יעד לא ידוע" — זה מה שהיהודים במחנות המעצר הצרפתיים, ב-1942, ב-1943, ב-1944, כתבו על פתק כאשר הכניסו אותם לקרון בהמות. את הפתק הם השליכו מבעד לצוהר כמסר

אחרון לקרוביהם, מתוך תקווה שמישהו ימצא אותו על הרציף וישלח אותו לנמעיניו. "אנחנו נוסעים הבוקר ליעד לא ידוע, אבל מצב רוחנו טוב". לא ידעתי איזה סוג של מסע מכין לי סבי. וכפי שכבר אמרתי, גם לא ידעתי לאן. אבל ידעתי היטב שזאת תהיה תנועה בזמן ובמרחב. מסע אל החיים, שמטרתו לחלץ אותי מהמוות שעטף את ילדותי. כך לחשתי למי ששאל אותי מה קפץ עליי, איזו יתושה עקצה אותי. היו שאמרו לי שלמידת יידיש היא מעשה מורבידי, אבל אני ראיתי בלימודים האלה רפלקס הישרדותי. הם אמרו מוות, ואני, בתוך תוכי, שתקתי את המילה "חיים". יצאתי אפוא לדרך אל אותו יעד לא ידוע, ואין ספק שזה היה יותר ממסע: זאת הייתה חצייה של ים סוער. אילו היה מדובר רק ברכישת שפתו של סבי, המסע היה יכול להיות קצר למדי, מסע דילוגים מנמל אחד למשנהו, בין נמלים השוכנים כולם לאורך אותו החוף. הייתי משנן "איך בין – דו ביסט – ער איז", הייתי לומד בעל-פה את "אויפן פריפעטשיק" ואת "פאָטשע, פאָטשע קיכעלעך", השפה הייתה מוצאת את מקומה בתוכי, וסוף פסוק. הייתי ממשיך בחיי כשאני אוחז בידו של סבי וחי בשלום עם עצמי. אלא שבדיוק ההפך קרה. צללתי למעמקי אוקיינוס ורק עשרים שנה אחר כך יצאתי אל החוף שמנגד. שחיתי ושחיתי, ולאחר כמה שנים, כשקראתי את יצירותיו של המשורר משה ברודרזון* שהיו ההימנון של הקפה-תיאטרון "אררט" שהקים בלודו' ב-1927, הרגשתי שהמשורר חיבר את שורותיו למעני:

עוֹלָם כְּלָה בְּתוֹךְ בְּרֵק שָׁחַר.
מְבוֹל מְגִיעַ אֶל הַסּוּף.
וְכָל צְעִיר שׁוֹחָה חוֹתֵר לְבָחַר
לוֹ חוֹף אֲשֶׁר אֶלָּיו יִכָּסֵף.
הַכֵּל סָבִיב כָּאֵן מְעַנֵּן, בְּפֶרֶט
כְּשֶׁאֵין מְנוּחָ, אֵין נְחִים,
וּבְלִי תַבָּה לְהָר, אֶל אֲרָרֵט,
אֲנַחְנוּ עוֹד שׁוֹחִים, שׁוֹחִים!**

משום שהיידיש, העשירה והמורכבת כל כך, היא רק קצה הקרחון. הביטויים הספורים שבהם עוד השתמשה אמי, כמו "צום געזונט" כשהתעטשתי או "קאָשימנעהאַרע" (קיין שום עין הרע, בלי עין הרע) כשדיברה עליי, ו"זאָל זי בעטן פֿאַר אונדו" כשדיברה על אמה שמתה גם היא ב-1942, לא היו אלא מחוות יד עדינות של עולם שלם. שיחות הזקנים

* משה ברודרזון (1890-1956), משורר, מחזאי ומנהל תיאטרון יידי בפולין שלפני מלחמת העולם השנייה, ולאחר מכן בברית המועצות. יליד מוסקבה, בן למשפחה אמידה שהורשתה להשתקע בבירת האימפריה הצארית. ממיסדי קבוצת "יונג יידיש" ב-1919. לאחר מכן ייסד בלודו' את תיאטרון הבובות היידי הראשון, "חד גדיא", ואת תיאטרון "אררט". בשנותיו האחרונות הוגלה לסיביר והשתחרר מהגולאג כשנה לפני מותו.

** משה ברודרזון, "פֿאַרגייט א וועלט". תרגם מיידיש בני מר.

שישבו לשולחנות בתי הקפה בכיכר "רפובליק" בפריז, שנהגתי להקשיב להן בחטף, היו בועות אוויר אחרונות שעלו ממעמקי העיר האבודה אטלנטיס.
האוצר האמתי המתין בסבלנות מתחת למים, כמו בשירו של המשורר לייב ניידוס*:

אטלנטיס

אַלְפִי מִיְלִין מְכַאֵן קַיִם, עֵמֶק בְּקַרְקַעִית הַיָּם,
שֵׁם יַחְלְמוּ מַלְכוּת קוֹשִׁים שְׂבִלֵי פְּנִינָה וּמְרַגְלִית,
אֵי שֶׁשְׁקַע אֶל הַמְּצוּלוֹת; שְׁנַיִם חָרַשׁ הוּא לְקוֹלוֹת,
עוֹר וְלֹא יוֹכֵל לְקַלֵּט הַמַּיִת הָאָרֶץ הַהִבְלִית.

כְּמוֹ נִשְׁמַת עֵנֶק לָאָה, כְּפִירְמִידָה הַגָּאָה,
תִּישֵׁן אֶטְלַנְטִיס הַטְּבוּעָה – הֵיכַל שֶׁל זָכַר נַעֲלָם.
כְּלָה כְּסוּיָה מְשַׁקַּע וְטִין וְצִמְחֵי מַיִם עֲבָתִים
בְּצַעַר-פְּרָא מִתְעוֹתִים – זָרִים עַל קִבְר הָעוֹלָם.

קִנְאָה עֵזָה כְּעֵז מְבַצֵּר הַשִּׁית הַיָּם עַל הָאוֹצֵר
וְנֶאֱמָן אוֹתוֹ נֶצַר בְּגַל עֵמֶק וּמִתְנַחֵשׁל;
חוֹלְף מְשַׁט עַל מַטְעֵנָיו, יִרְאֶהוּ יָם – יִזְעִיף פְּנָיו
מִשָּׁל יִרְצֵנוּ הַגֶּבֶב מִמְטָמוֹנוּ זֶה לְנִשָּׁל.

עֵתִים בְּלִילָה שֶׁם יִשְׁהוּ בְּרִכּוֹת מְנֵי עוֹלָם הַהוּא,
מִתְהוּם מְשַׁכֵּן כְּמוֹס יְגָהוּ צְלִילִים, יִגְיעוּ עַד הַלוֹם.
הַדִּי קוֹל נָהִי רְחוּקִים וּבְכִי וְשִׁבֵר חֲנוּקִים
רְעִימוּ וּכְבֵר מִסְתַּלְקִים בְּלַחַשׁ דֶּק – "הֵיָה שְׁלוֹם!"**

אוצר? אטלנטיס? אני מתכוון כמובן לספרות יידיש, ובייחוד לשירתה.
משפחתה של אמי הייתה משפחה פשוטה מאוד. סבתי וסבי היו חייטים צנועים ודיברו ביניהם יידיש. הנשים ידעו לקרוא בקושי רב, הגברים לא קראו הרבה מעבר ל"אונדזער וואָרט", היומון הציוני של פריז או ה"נייע פרעסע" הקומוניסטי. סבי היה כנראה משכיל יותר שכן אמי נצרה רסיס זיכרון מהימים שלפני המלחמה, הבזק של מראה ספריית היידיש שלו, שנוכחותה מילאה את הסלון. היא גם זכרה את אביה מבעיר את ספריו בתנור ההסקה כשהגרמנים נכנסו לפריז. דבר לא נותר מהספרייה הזאת, רק אפר. דבר לא נותר מסבי. אמי כמעט שאינה זוכרת אותו. דבר לא נותר פרט לכוכב שדרך בשמי.

* לייב ניידוס (1890-1918), משורר יידי, יליד העיר גרודנו שבגבול בלארוס-פולין. סבל מנעוריו ממחלת לב שהכריעה אותו בהיותו בן 28. תרגם בין השאר רבים משרי "פרחי הרע" של בודלר ליידיש. רוב יצירתו הלירית ראתה אור בוורשה אחרי מותו.

** לייב ניידוס, "אטלאַנטידע". תרגם מיידיש אסף בנרף.

כשהתחלתי ללמוד יידיש היה לי יתרון על שאר התלמידים בכיתה כי כבר ידעתי גרמנית ועברית, ולכן הצטרפתי עד מהרה לסמינרים לספרות. נכבשתי בו במקום. הראשונים שיצירתם "תפסה" אותי היו המשוררים: פרץ מרקיש, איציק מאנגר וכמובן לייב ניידוס. וכאשר קראתי את "אין מלכות פֿון צלם" (במלכות הצלב) של אורי צבי גרינברג נרעדתי ממש – עד כדי כך גאוניותו פילחה את גופי. רְעדה ספרותית שכזאת ידעתי רק פעם אחת בעבר, כשקראתי את הסופר והמשורר ז'אן ז'נה. "אין מלכות פֿון צלם" התחרה בתוכי ב"מדונה של הפרחים". המשורר היידי, בנו של רב חסידי, שהיה מאוחר יותר לאחד מנושאי הדגל של הלאומנות העברית, יישאר לעד קשור בלבי לגנב שהעלה על נס בכל כתביו את השילוש הקדוש הפרטי שלו: גנבה, שקרים והומוסקסואליות.

המשכתי אפוא לשחות וגיליתי משוררים מוכשרים נוספים, שאף הם משתוקקים לאוניברסליות ולאבסולוטיות: יעקב גלאטשטיין, קדיה מולודובסקי וכמובן אברהם סוצקבר. את האחרון אפילו זכיתי להכיר. אני חושב שזה היה בשנת 1989. ספריית מעדעם בפריז ארגנה מפגש עם סוצקבר לכבוד הופעת תרגום קובץ שיריו "במקום ששוכנים הכוכבים" לצרפתית. באותו ערב הוזמנתי עם הוריי לחתונה של בן של חברים. הודעתי להם שאני לא יכול להתלוות אליהם כי אני הולך לשמוע משורר יידי גדול. הורי התבוננו בי מבלי להבין. ידעתי שכבן טוב אני צריך ללכת לחתונה, אבל כוכב זוהר יותר, מולך בולע־כול, משך אותי אליו בכבלי קסם: הגאון הפואטי. בסוף הערב ניגשתי לסוצקבר וביקשתי שיקדיש לי עותק של ספרו. הוא שרבט איור אלגנטי וכתב: "דעם יונגען חֶבֶר, אברהם סוצקעווער" (לחבר הצעיר, מאברהם סוצקבר).

בערב ההוא הקשבת לי לסוצקבר קורא את שיריו ביידיש במבטאו הליטאי הנאה. נראה שבאותם הרגעים ייעודי נחתם: חמש שנים אחר כך הייתי למנהל אותה הספרייה. במהלך עשרים שנותיי בתפקיד פירקתי מאות ארגוני ספרים ביידיש שמצאו את דרכם אלינו בזכות כל אותם אנשים שלא מצאו סיבה לשמור בביתם את הספרים של הסבים והסבתות שלהם. יידי דפדפו בעשרות ספרי שירה של סוצקבר, וגיליתי שהמשורר כמעט תמיד ליווה את הקדשותיו באותו איור עדין. זאת היה דרכו לחשוב על הזמנים העומדים לבוא, על העברת השרביט.

היִן שְׁפֵתֵי בְּדִיוֹק שְׁקָעָה?
אוּלֵי בְּפֶתֶל הַמַּעֲרָבִי?
אִם כֵּן, לְשֵׁם אָבוֹא,
אֶפְעֵר אֶת פִּי
וְכִמוּ לְבִיא
לְבוֹשׁ בְּלֶהָבוֹת
אֲבָלֵעַ אֶת לְשׁוֹנֵי אֲשֶׁר שְׁקָעָה,
וְהַדּוֹרוֹת יַעוֹרוּ בְּשִׂאָגָה.*

* אברהם סוצקבר, "יידיש". תרגום מיידיש בני מר.

והנה בלעתי את שפתו של סבי, את היידיש. האם אדע לעורר בעזרתה את הדורות הבאים כמו להטוטן יורק אש?

חמש-עשרה שנים אחרי שהתחלתי ללמוד יידיש ולסייר בכל אותם אגמים שבהם משייטות נימפות ספרותיות, מתה דודתי. וכך הגיעו לידי כמה חפצים אישיים של סבי: מחזור ראש השנה מתחילת המאה העשרים, שכלל תפילה לצאר ניקולאי השני ולצארת אלכסנדרה. כמה תצלומים שלו מסוף שנות השלושים לבוש במעיל בעל צווארון פרווה ולראשו מגבעת נאה. וכתב יד ביידיש – שלושה דפים כתובים בעיפרון. כתב היד נפתח במילים "מאי קא משמע לך". מיד חשבתי שמדובר בשירו של אברהם רייזן*, שיר על חלומות בהקיץ מלנכוליים של תלמיד ישיבה המתבונן בטיפות גשם מפעד לחלון:

מאי קא משמע לך הגשם?
טפותיו מה ימללו?
על גבי שמשות בחדר
כדמעות שם יתגלגלו.
וברחוב בצֵה ורפש
וקרועים המגפיים
עוד מעט יבוא החרף
וקימן קפוטה אין...

מאי קא משמע לך נר-חלב?
מה לי זה הנר יביע?
מטפטף הוא נטף נטף
עוד מעט סופו יגיע...
כך בקלויז כנר רוטטת
נשמתי בלי גיל ונחת
עוד מעט אדעה גם אני
בפנת מזרח נדחת

מאי קא משמע לך חיי פה?
מה פרוש חיי הצער?
באביב-ימי לנבל
ולהזקין בעודי נער
אכל "ימים" דמעות בלע

* אברהם רייזן (1876-1953), משורר, סופר ילדים ומחזאי יליד פלך מינסק שבבלארוס. כתב תחילה בעברית וביידיש, אך בחר להתמקד בכתיבה ביידיש בלבד. בצעירותו היה מקורב מאוד לסופר י"ל פרץ והתגורר בוורשה. ב-1911 היגר לניו יורק, שם היה לאחד מבכירי העיתונאים והסופרים ביידיש. רבים משיריו הולחנו והפכו להיות שירי עם פופולריים.

על אגרוף ראשי הנִיח
בְּעוֹלָם הַזֶּה לְגוֹעַ
וְלְצִפּוֹת לִימוֹת מְשִׁיחַ: *...?

כתב היד הוטמן בתוך מעטפה ועליה החותמת "מחנה המעצר הצרפתי בון-לה-רולאנד". סבי היה עצור שם במשך שלושה-עשר חודשים, ממאי 1941 ועד יוני 1942. אחר כך נשלח לאושוויץ. הוא נהנה להעתיק את השיר ולהתבונן בטיפות הגשם מבעד לחלון. אך לאחר התבוננות מקרוב בכתב היד נוכחתי שמדובר בגרסה מעט שונה לשירו של רייזן. השיר התחיל במילים "מאי קא משמע לן דער לאַגער" (מה רוצה לומר לי המחנה?). ואני תוהה: כמה פעמים שאל את עצמו סבי את השאלה הזאת במשך שלושה-עשר חודשי מעצרו? מבחינתי מדובר בסימן מסבא. כאילו רצה לומר לי שהרבה לפני שנולדתי גם הוא קרא, למד ואהב את השיר של אברהם רייזן. הסימן מסבי הגיע אליי כשהייתי כבר כמעט בן ארבעים, אבל לא חיכיתי לו כדי לצאת לדרך. עשרים שנה קודם לכן יצאתי למסע בעקבות כוכבו הדורך, כוכבי הדורך, וטעמתי בפי את שפתו של סבי.

ז'יל רוזייה, פריז, נובמבר 2017

* אברהם רייזן, "מאי קא משמע לן דער רעגן". תרגם אברהם לוינסון.